

МОНГОЛЫН ЦАГДААГИЙН ҮҮСЭЛ, ХӨГЖЛИЙН ЗҮЙ ТОГТОЛ

Т.Ганбаатар

ХСИС-ийн Ахлагчийн сургуулийн захирал,
докторант, цагдаагийн хурандаа

Өөрийн судалгааны ажилдаа цагдаагийн эргүүл харуул хамгаалалтын тухай тайлагнахаас өмнө та бүхэнд цагдаа гэдэг үгийн талаар тайлбарлах нь зүйтэй гэж үзэж байна.

Цагдаа гэдэг үгийг Я.Цэвэл хэл зүйн үүднээс нь тайлбарлахдаа “ Цагдан хорих, хоригч, цагдан сэргийлэх албаны ажилтан, манах, хянах, байцаах зэрэг хэргийг гүйцэтгэх хүн”¹, “Улс нийгмийн, ард түмний амгалан тайван, аюулгүй байдлыг сахин хамгаалах үүрэг бүхий цагдан сэргийлэгч ажилтан”, “Манах, хянах, байцаах хэргийг гүйцэтгэх үүрэг бүхий хүн”² гэсэн утагтай үг хэмээсэн байдаг бөгөөд Англи хэлэнд “police” буюу энэ нь “журамлагч, эргүүл хийгч, хуулийн хэрэгжилтийг хянагч” гэсэн утагтай үг.

Эргүүл гэдэг үгийг Монгол хэлний тайлбар толинд: “Сэргийлэн хамгаалах хянах ажлыг явуулын байдлаар гүйцэтгэдэг албан тушаалтан: гэж авч үзсэн нь эргүүлийн үйл ажиллагаа нь хуулийг сахиулах иргэдийн амгалан тайван байдлыг хангах “Олон нийтийн газар гэдэгт гудамж, талбай, хүн амын бүх төрлийн үйлчилгээний газар, тээврийн буудлууд, бусад үйлдвэр, албан газар, байгууллага, нийтийн тээврийн хэрэгсэл, орон сууц, нийтийн байр, зах зээлийн газар хамаарагдана”³ үүргийн хүрээнд явуулж буй цагдаагийн үйл ажиллагаа юм.

Цагдаагийн хөгжлийн үе шатыг дараах байдлаар хувааж байна:

Үүнд:

- Их бага хаадын үе /1189-1691/ он
- Манжийн үеийн цагдаагийн байгууллага /1691-1911/
- Богд хаант засгийн үеийн цагдаагийн байгууллага/1911-1921/
- Ардын төрийн цагдаагийн байгууллага /1921-1940/
- Цагдан сэргийлэх байгууллага/1940-1960/
- Цагдан сэргийлэх байгууллагын хөгжилт, бэхжилтийн үе/1960-1990/
- Ардчилал, шинэчлэл-өөрчлөн байгуулалтын үеийн цагдаагийн байгууллага /1990-2013/ гэсэн байдлаар хуваан авч үзэж үечилж болох юм.
- 2014 оноос хойшхи цагдаагийн байгууллагын шинэчлэл

Их бага хаадын үе /1189-1691/ он

“Есүхэй баатрын хүү Тэмүүжин 1180-1189 онд овог аймгуудыг нэгтгэн эрхэндээ оруулж, хамаг Монголын хаан Чингис хаан цол хэргэмд өргөмжлөгджээ. Тэмүүжин 1185-1206 онд 32 удаа дотоодын дайн явуулж 81 аймгийг нэгтгэн төхнүүлсэн байна. Эдгээр тэмцэлийн үр дүнд Чингис хаанаар өргөмжлөгдөж бүх монгол туурагтны хаан болсоноор Шихихутагт үүрэг болгож улсынхаа дотоодод дэг журамыг тогтоож хэв журам сахиулах хэрэг зөрчлийг шийдвэрлэх болжээ.”⁴

Монгол улсын түүхэнд эзэн Чингис /1206-1227/ хаанаас эхлэн хамгийн сүүлчийн хаан Чингисийн удам Монголын Лигдэн /1604-1634/ хаан хүртэл 427 жил хаант төр тогтоохдоо хэв журам сахиулах хэрэг зөрчилтэй тэмцэх ажлыг төрийн “тусгай байгууллага, яам, цэргийн” хүчээр болон харъяат улс, түүний зуут, мянгат, түмтийн аймаг засаг ноёдын хүчээр зохион байгуулж дэв, зэрэгтэй түшмэдүүдэд тохоон томилж байжээ.

Их засаг хуульд цэрэг дайны тухай, ард иргэдийн харилцааг зохицуулах, өв хөрөнгө залгамжлах, олон улсын харилцаа, аж ахуйн өрхийн ба гааль гувчуурын татвар, эрүүгийн хэрэг түүнийг шийтгэх заалт оруулж шийтгэл ноогдуулдагаа байсан.

“Чингис хаан хамаг монгол улсаа сэргээн байгуулсанаас эхлэн их монгол улсын хаанд өргөмжлөгдөх хүртэлх түүхэн үе буюу 1190-1205 он цэргийн байгуулалтынх нь 2-р үе шат байв. Эд шатанд Чингис хаан уламжлалт турхаг цэргийн байгуулалтдаа түшиглэн байнгын бүрэлдэхүүн бүхий “Хишигтэн цэрэг” байгуулан улсын бүх цэргийг арватын тогтолцоонд шилжүүлж

¹ Я.Цэвэл “Монгол хэлний тайлбар толь” УБ., 1966 779-р тал

² Идшинноровын Дамбажав. “ Монгол хэлний дэлгэрэнгүй тайлбар толь бичиг” 2-р боть. 2010 он. 889 тал

³ Б.Пүрэв “Монгол улсын цагдаагийн байгууллагын тухай хуулийн тайлбар” 1997 он УБ хот 27 дах тал

⁴ Нийгмийн хэв журам хамгаалах алба 9 дэх тал

байлдааны цагийн хатуу чанд хууль цааз тогтооно, зөвхөн Хишигтэн төдийгүй шууд бус захиргааны цэргээ ч мөн өөрийн шууд удирдлагадаа оруулах зохион байгуулалтын арга хэмжээ авч, цэргийн нэгдмэл захиргааны ёсыг бүрэн агуулгаар тогтоох нөхцөлийг бүрэлдүүлсэн нь монгол цэргийн байгуулалтын түүхнээ эрс шинэтгэлийн үе болсон юм.”⁵ Өдрийн эргүүлд “торхон” шөнийн манаанд “хэвтүүл” гэх цэрэг бүхий хишигтэнг ажиллуулж байжээ.

Чингис хааны үед байнгын цэрэгтэй байж, дайн байлдааны үед тэдгээрийг манлай цэрэг, гэзэг цэрэг, гол цэрэг, сүүл цэрэг гэж хуваарилан цэргийн аравт, зуут, мянгат, түмтийн жанжны удирдлагаар хэв журам сахиулж, хэрэг зөрчилтэй тэмцэх ажлыг зохицуулж иржээ.

Өгөөдэй, отгон дүү Тулуй, II хаан Өгөөдэйн ахмад хүү Гүюг, Чингисийн ач Тулуй овогтой Мөнх, Хубилай нарын үед Чингисийн үеийн хэв журам сахиулах, гэмт хэрэг, зөрчилтэй тэмцэх үйл ажиллагааг боловсронгуй болгон уламжилж иржээ.

Хубилай хаан ширээнд сууж 1271 онд Юань гүрэн байгуулав. Юань улс нь төв байгууллага, цэргийн хүрээлэн, хууль цаазын байцаах хороо гэсэн байгууллагатай байж хэв журам сахиулж, хэрэг зөрчилтэй тэмцэхэд гол үүрэгтэй бүтэц бүхий хулгай дээрэмчдийг барих хэлтсүүдтэй байжээ.

Юань улсын үед баруун болон зүүн этгээдийн манаж цагдах, анхан манаж цагдах яамдууд байгуулж, элдэв дэв зэрэгтэй ажилтантай.

Дэв зэрэгтэй түшмэлүүдэд хулгай барих, замын дэлгэрэнгүй тохижуулах, гэмт хэрэг мэдэгч, хэрэг бүртгэгч түшмэлүүд байсан. Мөн тагнуулчийн Яам байгуулж хэв журам сахиулах, хэрэг зөрчилтэй тэмцэх тодорхой төрөл, аппараттай байсныг гэрчилнэ. Монголын V хаан Хубилайн дараагаар Чингисийн ач, гуч нар үе залгамжлан Хубилайн хүү Өлзий-төмөрөөс (1295-1307) эхлэн Тогоонтөмөр (1333-1370) хүртэл арван хаан улс орондоо хэв журам сахиулж, хэрэг зөрчилтэй тэмцэхдээ эзэн Чингисийн “Их засаг” хуулийг үндэслэн Чингис хааны хүү, ач нарын гаргасан зарлиг, хуулийг баримтлан дэг журам тогтоож иржээ.

Энэ үед торгоны замын дагуу толгой дээрээ тэмээн чинээ алт авч явахад айх аюулгүй байна гэж түүхэн эх сурвалжид дурдаж өгсөн байдаг нь тухайн үеийн эргүүлийн үйл ажиллагаа хэрхэн явдаг байсныг харуулж байна.

Нүүдлийн соёл иргэншилтэй Монголын нийгэм 170 гаруй жил хөгжиж XIV зууны сүүлчээр гүрэн задран бутарчээ. Хятадын ард түмний бослогоор Юань улс устаж, Монголын хаад ноёдыг нутгаасаа 1368 онд хөөн гаргаснаар Хятадыг захирч байсан Монголын 160-аад жилийн ноёрхол эцэс болж, Монгол улс зүүн, баруун хэсэгт хуваагдав.

Зүүн хэсэг нь зургаан түмэн буюу улсаас бүрдэж, дотроо зүүн, баруун түмэн гэж хуваагдаж, зүүнийг хаан, барууныг хааны ойр төрлийн хүмүүс захирч байв.

Баруун Монгол буюу Ойрадууд нь Дөрвөн түмэн буюу дөрвөн аймгаас бүрдэж байжээ. Энэ нь дөрвөд, торгууд, өөлд хошууд гэдэг аймаг улс байв. Ойрдуудын толгойлогч нь хаан Тайши гэдэг тушаалын хүн байжээ.

Монголын бутралын үед хаан буюу Ойрадын тайши нар Чингисийн угсааны халх хаадын хоорондын тэмцэл өрнөж байв. Энэ үеийг Монголын “Бага хаадын үе” гэж үздэг байна. Бага хаадын үед нийгмийн хэв журам сахиулах, хэрэг зөрчилтэй тэмцэх ажилд нэгдмэл байгууллага байсангүй, мөн л цэрэг, жанжнууд, ноёд түшмэд, зарагч-шүүгч нарын хүчээр зохицуулагдаж байжээ.

Манжийн үеийн цагдаагийн байгууллага

Баруун Монголын хаан Галданбошигт нэгдсэн Монгол улс байгуулж, Манжийн эсрэг тэмцэх бодлогыг явуулахад халхын түшээт хаан, богд Жавзандамба нар зөвшөөрөөгүйгээс тэмцэл, тулаан өрнөж Манж чин улс Монголыг дайран түрэмгийлж эрхэндээ оруулснаар 1691 оноос 1911 он хүртэл 220 гаруй жил Манж чин улсын дарлалд байв.

Манжийн түрэмгийлэгчид халх Монголыг өөрийн дарлалд оруулж, ард түмнээс олон төрлийн алба гувчууруудыг авах болсон. Эдгээр алба гувчуурыг хүчээр албадан төлүүлэх нь хэв журам сахиулж, хэрэг зөрчилтэй тэмцэх үйл ажиллагаа болж байв.

Энэ үед Монголын хаадын баримталж ирсэн “Их засаг” хууль хоригдож, Халх гурван хошууны дүрэм, 1709 онд халхын түшээт хаан, ноёдын зохиосон “Халх журам” хуулийг даган мөрдөхийг зөвшөөрч, дараа нь Манжийн 1817 оны хууль зүйн бичиг, 1795 оны Монголын цаазын бичгийг голлон хэрэглэж байжээ.

Ар Монголд Улиастайн цагдаа, Их Хүрээний цагдаа, Орон нутгийн цагдаа хэмээх үндсэн 3 том цагдаагийн алба байснаас гадна Богд хан уул, Хан Хэнтий уулын ойн цагдаа, Авын цагдаа,

⁵ Монгол улсын Батлан хамгаалах яамны эрдэм шинжилгээний хүрээлэн “Монгол цэргийн түүхийн товчоон” тэргүүн дэвтэр 107 дахь тал

Харчин өртөөний цагдаа зэрэг томоохон цагдаагийн алба байжээ. Их Хүрээний болон Улиастайн цагдаагийн алба тухайн сурвалж судалгааны зохиолд төдийлөн дурьдагдаагүй байна.

Түүхч Б.Буянчуулган 1634 онд туурвисан “Манжаас Монголыг эзэрхсэн үеийг илэрхийлсэн хэрэглэгдэхүүн” хэмээх зохиолд “Халх Дөрвөд аймгуудын доторхи олон хошуу шавийн хооронд хуваарилагдсан нутгийн өөр өөрийн хил хязгаарыг харгалзсан цагдаагийн алба байв.”⁶

Түүхч Ц.Сономдагва 1961 онд туурвисан “Манжийн захиргаанд байсан үеийн Ар Монголын засаг захиргааны зохион байгуулалт (1691-1911)” хэмээх бүтээлд “Аймаг хошууд нь тусгайлан заан олгосон хил хязгаар бүхий газар нутагтай ба харгалзах цагдаа харуултай байсан.”⁷

Түүхч Л.Гомбо 1960 онд туурвисан “Манжийн үеийн алба гувчуур (1750-1911)” хэмээх зохиолд “Олон хошуудын хилийг харгалзсан харуулуудыг цагдаа буюу тайгам гэж нэрлэж байсан бөгөөд хилийн цагдаа харуул нь ихэвчлэн Монгол нутгийн өмнөд талаар байрлаж байв.”⁸

Ц.Насанбалжир.1963 онд туурвисан “Ар Монголоос Манж Чин улсад залгуулж байсан алба (1691-1911)” хэмээх зохиолд “Олон хошуудын цагдааг нутгийн цагдаа, савын цагдаа, хилийн цагдаа, тайгам хэмээн нэрлэдэг”⁹ хэмээжээ.

Ар Монгол дахь орон нутгийн цагдаагийн гүйцэтгэх үүрэг, байршилийн онцлог байдал зэргээс үндэслэн хоёр ангилж болох юм. Үүнд:

- Дотуур харуул буюу Хилийн харуул лугаа зах нийлсэн цагдаа.
- Олон хошуудын хилийг харгалзсан цагдаа хэмээн хоёр ангилна.

Манжид 1636 онд Өвөр Монгол, 1691 Ар Монгол буюу Халх Монгол дагаар орсон бөгөөд тэрхүү явцыг далимдуулан Манж нар Монголд олон хошууны систем тогтоож Халхын үндсэн долоон хошууг дотор нь хагалан бутаргаж 86-д хүргэсэн байна.

Архивын барим данс хараанд хошуудын нутгийн хил заан тогтоохыг “нутаг дээслэх”, “савлах”, “ зураг зурах” гэх мэтээр нэрлэж байгаад нэгэнт шийдсэний дараа “язгуураас тогтоосон хэц”, “нутгийн сав болсон газар”, “үүрд зах болсон нутаг”, “хоёр нутгийн дээс”, “овоо байгуулсан газар”, “сав нээсэн нутаг”, “нутгийн тогтоол”, “хил хэлхээ”, “данст нутаг” зэргээр нэрлэж байсан бөгөөд хошууны нутгийн хил тойруулан овоо босгох, пайз тэмдэг хатгах, цагаан чулуу тавих зэргээр батлан бэхэлж байсан бөгөөд тэдгээр халхын олон хошуудын хилийг харгалзах харуулуудыг “цагдаа” хэмээн нэрлэж байсан байна. Тийм учраас олон хошуудын цагдааг нутгийн цагдаа, савын цагдаа, хилийн цагдаа, тайгам хэмээн нэрийддэг байжээ.

ОЛОН ХОШУУДЫН ХИЛИЙГ ХАРГАЛЗСАН ЦАГДАА

Энэхүү цагдаагийн алба нь халхын олон хошуудын хилийг харгалзан тухайн хошууны ард иргэдийг өөр хошуу нутагруу урвуулахгүй байлгах түүнийг таслан зогсоох, хориглох мөн өөр хошууны хүмүүсийг зөвшөөрөлгүйгээр өөрийн нутагт оруулахгүй байх, зах давж харилцан хулгах ардуудыг таслан зогсоох худалдааний хүмүүсийг баривчлах зэрэг цагдан сэргийлэх үүрэг гүйцэтгэдэг байжээ. Тус цагдаагийн албан хаагчдыг халхын олон хошуудаас тэр дундаа харъяат хошуудаас өрх хөрөнгийн хамт нүүлгэн авчирч уул албыг залгуулдаг байсан байна. Олон хошуудын цагдаагийн алба нь орон нутгийн чанартай улсын чухал албаны нэг байсан байна.

Халхын Түшээт хан аймагт: Рэнцэнцаламаас Дамран хүртэлх таван сүвд суугаа олон тооны цагдаа, Түшээт хан аймгийн Тариатайгаас Манхдай хүртэлх дөрвөн суурь цагдаа¹⁰, Түшээ гүн Цэвээндашийн хошууны нутаг Зүлэгт Цагаан бургасын цагдаа цэргүүд¹¹, Шорноос Шаамарын хавцгай хүртэл Түшээт хан аймгийн засаг Эрэнчиндоржийн хошууны 8 суурь цагдаа¹² Түшээт хан аймгийн засаг Гампилдоржийн модны арыг цагдан суугаа цагдаа цэрэг.¹³

Халхын Сэцэн хан аймгийн нутагт: Бэйс Лаваанрэгзэний хошууны нутгийн зүүн хойд этгээд Мандал гэх мэт 6 суурь цагдаа¹⁴ Тал булагаас Ундрагч хүртэлх олон тооны цагдаа цэрэг¹⁵, Авчиг Бүхүлэйн олон тооны цагдаа¹⁶ гэх зэрэг маш олон тооны цагдаа цэргүүдийг харъяат

⁶ Б.Буянчулуун. Манжаас Монголыг эзэрхсэн үеийг илэрхийлсэн хэрэглэгдэхүүн. Худам монгол бичгээс крилл бичигт буулгасан: Хэрээд Ж.Урангуа, Боржигон Дориг З.Энхтайван. УБ., 2010 69-р тал

⁷ Ц.Сономдагва.Манжийн захиргаанд байсан үеийн Ар Монголын засаг захиргааны зохион байгуулалт (1691-1911) ЦБ., 1961

⁸ Л.Гомбо. Манжийн үеийн алба гувчуур (1750-1911) УБ., 1960

⁹ Ц.Насанбалжир. Ар Монголоос Чин улсад залгуул байсан алба (1691-1911). УБ., 1963 129- тал

¹⁰ МУУТА. ФМ-1 Д-1 Х.Н-3167,Б-35

¹¹ МУУТА. ФМ-1 Д-1 Х.Н-3168,Б-40

¹² МУУТА. ФМ-1 Д-1 Х.Н-3167,Б-34

¹³ МУУТА. ФМ-1 Д-2 Х.Н-391 ,Б-21

¹⁴ МУУТА. ФМ-1 Д-1 Х.Н-5746 ,Б-28

¹⁵ МУУТА. ФМ-1 Д-1 Х.Н-5746 ,Б-34

¹⁶ МУУТА. ФМ-1 Д-2 Х.Н-399 ,Б-4

хошуудын нутаг дэвсгэр дээр тохиолдсон айл өрхүүдийг өрх хөрөнгийн хамтаар нүүлгэн авчирч уул албаны хашуулдаг байсан байна.

ДОТУУР ХАРУУЛ БУЮУ ХИЛИЙН ЛУГАА ЗАХ НИЙЛСЭН ЦАГДАА.

Энэхүү цагдаагийн алба нь харуулуудтай зах нийлэн байрладаг бөгөөд харуулын цэргүүдэд давхар хяналт тавих харуулын нутгаар дайран өнгөрөх худалдааны хүмүүс болон зорчигчдыг давхар шалган нэвтрүүлэх үүрэгтэй байсан байна. Ялангуяа дөрвөн аймгаас тус цагдаагийн албыг хашиж байжээ.

Халхын Түшээт хан аймгийн нутагт: Түшээт хан аймгийн Улиастайн хэвэй амбан Да Хошой чин вангийн хошууны нутгийн хойд зах Дамран зэрэг харуулуудын дотуурхи цагдаа цэргүүд,¹⁷Түшээт хан аймгийн засаг Цэрэндондовын хошууны Цагаан-Ус харуулын өмнөх Тосон, Харгиастай, Тайраг энэ гурван сүвийг харгалзах цагдаа цэргүүд,¹⁸ Түшээт хан аймгийн хэвэй амбан Хошой Чинн ван Цэрэндоржийн хошууны нутгийн хойд зах Суурьт, Баянбулагийн зэрэг газрын хооронд суулгасан цагдаа цэргүүд¹⁹ Түшээт хан аймгийн засгийн тэргүүн зэрэг тайж Үржинжавын хошууны цагдаа цэрэг (Сайн ноён хан аймгийн Иригтэй харуулын өмнөх ам сүвийг харгалзах цагдаа)²⁰, Түшээт хан аймгийн Да Хошой Чин вангийн хошууны нутгийн хойд зах Харлуг, Баянголын зэрэг газар дахь цагдаанууд²¹, Түшээт хан аймгийн Хошой Чин вангийн Цэдэндоржийн хошууны нутгийн хойд захыг цагдан суугаа цагдаа цэргүүд²² Хошой Чин ван Чивгадоржийн хошууны нутгийн хойд хилд суулгасан 9 суурь цагдаа цэргүүд²³, Очирбат Түшээт ханы нутгийн ар гөрөөчний нутгийн хойд захыг цагдан суугаа хоёр суурь цагдаа²⁴.

Халхын Сэцэн хан аймгийн нутагт: сэцэн хан аймгийн бэйс Лаваанрэгзэн засаг Махабаради Цэрэндондовдорж нарын хошууны нутгийн хойд этгээд харуул лугаа зах нийлсэн Цохын бүрдээс Эзнэй гол хүртэлх 5 суурь цагдаа²⁵, Сэцэн хан аймгийн бэйс Минжүүр доржийн хошууны харуул лугаа зах нийлсэн,Алдарууд зэрэг газар суусан 6 суурь цагдаа²⁶, Минж Хүй харуулын дотуур байгуулсан, Илгүүр голын зэрэг таван овооны цагдаа цэргүүд²⁷, Хаслагаас Агач хүртэлх харуулуудтай зах нийлэх хошуудын нутгийн хойд захын цагдаа цэргүүд, Чигтай харуулын амнаас Минж харуулын ам хүртэлх шавь хошууны 6 суурь цагдаа цэргүүд²⁸, Чигтай харуулын амнаас Минж харуулын ам хүртэлх шавь хошууны 6 суурь цагдаа цэргүүд²⁹ Чигтай харуулын амнаас Минж харуулын ам хүртэлх шавь хошууны 6 суурь цагдаа цэргүүд

Халхын Засагт хан аймгийн нутагт: Засагт хан аймгийн Жүн ван Ловчинжамцын хошууны нутгийн хойд зах Цагаанбулан баруун хойд зах Баянбулаг харуул хүртэлх олон ам сүвийн цагдаа цэргүүд³⁰

Засагт хан аймгийн чанчинминд явах Хотгойдын арван зэрэг нэмсэн зургаан зэрэг тэмдэглэсэн улсын түшээ гүнгийн засаг Нялх-Очирын хошууны нутгийн хойд зах нийлэх Тунгалаг толгой зэрэг газрын цагдаа цэргүүд гэх зэрэг маш олон тооны цагдаа цэргүүдийг суулгаж харуулын цэргүүдийг хянах, хяналт тавих үүргийг хүлээн тус албыг хашуулдаг байсан байна.

Харуулын нутагт орж ирэх худалдааны хүмүүсийг хориглох таслан зогсоох үүргийг голчлон гүйцэтгэдэг байсан.

УЛИАСТАЙН ЦАГДАА ТҮҮНИЙ ГҮЙЦЭТГЭХ ҮҮРЭГ

Манжийн зүгээс Монголыг баримтлан захирах гол төв газар нь Жавхлант хот буюу Улиастай (одоогийн Завхан аймгийн төв Улиастай хот) хот байв.

Улиастай хот нь Манж нарын хувьд маш чухал хот байсан учраас түүнийг самуун тэмцлээс хамгаалах, хулгай дээрмээс сэргийлэх ангид байлгахын тулд хянах цагдах явдлыг улам хүчтэй болгож байсан бөгөөд түүний нэг илрэл нь Улиастайн байнгын 200 цагдаа цэрэг юм. Тэрхүү 200 цагдаа цэрэг нь Улиастай хотын дөрвөн зүг найман зовхист хуваагдан ажилладаг байсан байна. Тус газарт 1733 оноос “ Хязгаар дахиныг тогтоогч их жанжин” хэмээн нэрлэгдсэн Манж Амба

¹⁷ МУУТА. ФМ-1 Д-1 Х.Н-5746 ,Б-84

¹⁸ МУУТА. ФМ-1 Д-1 Х.Н-5746 ,Б-90

¹⁹ МУУТА. ФМ-1 Д-1 Х.Н-5746 ,Б-90

²⁰ МУУТА. ФМ-1 Д-1 Х.Н-5746 ,Б-88

²¹ МУУТА. ФМ-1 Д-2 Х.Н-399 ,Б-11

²² МУУТА. ФМ-1 Д-2 Х.Н-399 ,Б-22

²³ МУУТА. ФМ-1 Д-1 Х.Н-3167 ,Б-36

²⁴ МУУТА. ФМ-1 Д-1 Х.Н-3167 ,Б-32

²⁵ МУУТА. ФМ-1 Д-1 Х.Н-5746 ,Б-29

²⁶ МУУТА. ФМ-1 Д-2 Х.Н-391 ,Б-8

²⁷ МУУТА. ФМ-1 Д-2 Х.Н-399 ,Б-32

²⁸ МУУТА. ФМ-1 Д-2 Х.Н-399 ,Б-31

²⁹ МУУТА. ФМ-1 Д-1 Х.Н-5746 ,Б-33

³⁰ МУУТА. ФМ-1 Д-1 Х.Н-5746 ,Б-85

сууж байсан ба түүнийг тойрон хүрээлсэн “Хязгаар дахиныг тогтоогч туслагч жанжин” Хэвэй амбан Дорги³¹, Монго жургаан³², Буйган³³ жургаан, Цуухай³⁴ жургаан зэрэг газруудад мөн түүний дээр зэрэг газарт хуваагдан цагдан сэргийлэх, манах, хянах, зарлагад явах, адуу адуулах ээлжнээ суух, мэдээ дамжуулах гэх зэрэг үүрэг гүйцэтгэдэг байсан байна.

Улиастай орчмын зуун газрыг цагдах үүрэгтэй ба энэхүү 200 цагдаа цэргийн 170 цэрэг нь жинхэнэ цагдаагийн албаны үүргийг гүйцэтгэж үлдсэн 30 цэрэг нь цоохор өртөөнд алба хашдаг байв. Их жанжин, Хэвэй бэйс, Хэвэй амбан, Дотоод яаманд үүрэг гүйцэтгэж буй байсан бөгөөд Буйган жургаан, Цуухай жургаан, Монгол жургаан, Туслагч жанжны газарт алба хааж буй цагдаа цэргүүд нь мэдээний албыг хаших болоод туслагч жанжны газраас гаргасан дөрвөн этгээдэд тушаах, байцаах, дуудах зэрэг мэдээний албыг хаах үүргийг хүлээн ажилладаг байв.

Харин Дарийн хүрээ сахих, Наймаа зээлийн газар болоод дөрвөн аймгийн сүв газарт жинхэнэ цагдах, цагдан сэргийлэх үүрэг хүлээсэн цагдаа цэргүүд байх бөгөөд олон газарт хулгай худлын хэрэг болоод наймаа зээлийн газар сул хоргодон суугаа ард иргэдийг тус тусын нутаг хошуунд нь буцаах Улиастайн цагийн хүрээний ойролцоох газар нутгийг маш чандлан сэргийлэх үүрэгтэй байжээ. Манжийн Төр гэрэлтийн 7(1827) он 5 сард халхын дөрвөн аймгаас

Улиастай их жанжны зарлагад Түшээт хан аймгаас 13-н цагдаа цэрэг, Засагт хан аймгаас 2 цагдаа цэрэг, Сайн ноён аймгаас 9-н цагдаа цэрэг нийт 24 цагдаа цэрэг Хэвэй амбан бэйсийн зарлагад Түшээт хан аймгаас 3-н цагдаа цэрэг Сайн ноён хан аймгаас 17-н цагдаа цэрэг бүгд 20н цагдаа цэрэг, Хэвэй амбаны зарлагад түшээт хан аймгаас 9н цагдаа цэрэг, Сайн ноён аймгаас 5н цагдаа цэрэг, Засагт хан аймгаас 6н цагдаа цэрэг бүгд 20 н цагдаа цэрэг Дотоод яамны зарлагад Түшээт хан аймгаас 2 цагдаа цэрэг, Сайн ноён аймгаас 7 н цагдаа цэрэг, Засагт хан аймгаас 1 цагдаа цэрэг бүгд 10 н цагдаа цэрэг, Монгол жургааны яамны зарлагад Түшээт хан аймгаас 8 н цагдаа цэрэг, Сайн ноён аймгаас 2 цагдаа цэрэг, Засагт хан аймгаас 5 н цагдаа цэрэг бүгд 15 н цагдаа цэрэг, Буйган журганы зарлагад Засагт хан аймгаас 2 цагдаа цэрэг, Сайн ноён аймгаас 1 цагдаа цэрэг бүгд 3 н цагдаа цэрэг, Цуухай өртөөний зарлагад Сайн ноён аймгаас 3н цагдаа цэрэг, Дарийн хүрээ сахихад Сайн ноён аймгаас 1 цагдаа цэрэг, Засагт хан аймгаас 1 цагдаа цэрэг бүгд 2 цагдаа цэрэг.

Цоохор өртөөнд Түшээт хан аймгаас 17 н цагдаа цэрэг, Сайн ноён аймгаас 11н цагдаа цэрэг, Засагт хан аймгаас 6н цагдаа цэрэг бүгд 34 н цагдаа цэрэг, Маймаа зээлийн газарт Түшээт хан аймгаас 3н цагдаа цэрэг, Цэцэн хан аймгийг төлөөлж Түшээт хан аймгаас 5н цагдаа цэрэг бүгд 8 н цагдаа цэрэг, Түшээт хан аймгийн сүвийг цагдах газарт тус аймгаас 15н цагдаа цэрэг түүнээс занги 1, цагдаа цэрэг 14,

Сайн ноён аймгийн сүвийг цагдах, Жасаа жанжны мэдээ хавар намрын зургаан сар хаах цагдаанууд тус аймгаас 16 н цагдаа цэрэг үүнээс занги 1, цагдаа цэрэг 15, засагт хан аймгийн сүвийг цагдах газарт тус аймгаас 9 н цагдаа цэрэг, ТХА-аас 5 н цагдаа цэрэг бүгд 14 н цагдаа цэрэг үүнээс занги 1, цагдаа цэрэг 14 байсан байна.

Үүнээс үзэхэд Түшээт хан аймаг ба тус аймгаас Цэцэн хан аймгийг төлөөлж суулгасан цагдаа цэрэг 66, СНА-ийн цагдаа цэрэг 71, ЗХА-ийн цагдаа цэрэг 33 бүгд 200 н цагдаа цэрэг байсан байна. Улиастайн цагдаагийн албыг халхын 4 н аймгийн олон хошуудаас татан эрүүлж залгуулдаг байсан байна.

ИХ ХҮРЭЭНИЙ ЦАГДАА БУЮУ АРВАН ТАВНЫ ЦАГДАА, ТҮҮНИЙ ГҮЙЦЭТГЭХ ТАВНЫ ҮҮРЭГ

XIX зууны II хагасаас Их Хүрээ нүүдлийн шинж орхиж суурьшмал байдалд шилжин хотжилт маш ихээр төлөвших болсон бөгөөд тэрхүү үйл явцтай уялдан хөдөө орон нутгаас зорин ирэх хүмүүсийн тоо нэмэгдэж хашаа байшин, сүм дугана, дацан олноор баригдаж худалдаа арилжаа өргөжин тэлж худалдаачид, лам нар харчууд гэсэн ялгавар гарчээ. Ялангуяа хөдөө орон нутгаас ядуу хоосон хүмүүс хүрээг зорин ирэх нь нэмэгдэж хулгай дээрэм, хэрэг будлиан гарах нь ихсэх болсон тул Их Хүрээний нутаг дэвсгэр дээр цагдаагийн албыг бий болгох зайлшгүй шаардлага тулгарсан байна.

Үүний тулд “1857 онд тусгай дүрэм гарч Их Хүрээний орчин тойрон газрыг сэргийлэх явдлыг чангатгах арга хэмжээ авсан”³⁵ боловч тэрхүү арга хэмжээ нь амжилтгүй болсон бөгөөд

³¹ Дорги жургаан хэмээх үг нь Манж үг бөгөөд Дотоод яам гэсэн утагтай.

³² Монго жургаан хэмээх үг нь Монгол яам гэсэн утгатай Манж үг

³³ Буйган жургаан хэмээх үг нь Сангийн яам гэсэн утагтай Манж үг

³⁴ Цуухай жургаан хэмээх үг нь Цэргийн яам гэсэн утагтай Манж үг

³⁵ Р.Гүнсэн, Б.Сэнгэдорж. Цагдан сэргийлэхийн түүхэн өгүүлэл. УБ., 1979 6-р тал “ Газар гэдэг нь уртын хэмжүүр бөгөөд Нэг газар нь орчин үеийн хэмжээсээр 576 м болно.

Бүрэлт засагчийн 5-р он (1866 он) 9н сарын 21-нд богдын шавь нарын хэргийг эрхлэн шийтгэх Эрдэнэшанзудба Цэдэндорж, Сангийн хамаг хэргийг байцаан шийтгэх сайд тайж Эриндор, Да лам Лувсанхиш нараас хүрэн дэх Сэцэн хан аймгийн цуулган даргад илгээсэн бичигт "...Тушаасаныг дагаж хүрээний ойр тойрон 15 н газар*ыг хэмжээлэн 15 н анги хуваахад хүрээний төв дундыг бодож шар хүрээ**ний өмнөх хаалганы өмнө этгээд ойрхон газар цаг улирлын тооны 24 н зүгт зүг чиг үзэх толь тавьж нийлүүлэн зогсолтоос Эебэрхийн зүгт эрслэж Түшээт хан Цэцэн хан 2 аймаг, улаанаас харын зүг эрслэж Түшээт хан аймаг шавь, Цагаачинаас хөхөгчиний зүг эрслэж Сэцэн хан аймаг Шавь ийнхүү цагдан байцаах газрын завсар болгон хувааж хүрээний гадуур эргэх замаас үүсгэн 36 н алдыг нэгэн газар, 36 н алдыг 1 хувь болгон хэмжиж Эебэрх, Хар, Хөхөгчин 3н зүгийн хэмжээний 1 н газар тутам нижгээд тэмдэг мод хамгаалж гагцхүү 15 н газрын тэмдэг овооний модонд үсэг бичиж бусад 21 зүгийг мод гадуур эргэх замаас үүсгэн хэмжиж 15 н газрын эцэст тус бүр модоор овоо тэмдэг босгож³⁶ байснаас үзэхэд маш нарийн зохион байгуулалттайгаар их хүрээний ойр тойрон газрыг хэмжээлэн хувааж эртний " газар" хэмээх хэмжээсээр хэмжиж хэмжсэн газар бүртээ мод чулуугаар овоо босгох зэргээр таних тэмдэг тавин түүнийгээ цагдаагийн албан хаагчдад үзүүлэн таниулж хариуцуулдаг байсан байна. Ингэж хүрээний ойр тойрон газрыг богдын шар ордноор гол төв болгон зүг бүр тийш хуваахдаа

Зогсолтоос Иевэрхийн (Зүүн хойд зүгээс Баруун өмнөд)-ийн зүгт эрслэн хэмжиж нэгэн газар тутам нэжгээд мод хатгаж 15 н газрын эцэс Арцатын адаг дэвсэг дээр үсэг бүхий нэгэн модон овоо

Улаанаас харын зүг эрслэн хэмжиж 1-н газар тутам нижгээд мод хатгаж 15-н газрын эцэст Даяны хүрээний баруун өмнө этгээд Нарсат давааний ар нуруу дээр үсэг бүхий модон овоо цагаачинаас хөхөгчиний зүг эрслэн хэмжиж 1н газар тутам нижгээд тэмдэг мод хатгаж 15-н мод газрын эцэс Туул голын хойд этгээд Хужирт булангийн баруун өндөр эргэцэгийн зүүн сайрт үсэг бүхий 1 модон овоо байгуулж энэ 3н овооны хоорон дахь газруудад мөн хүрээний дунд үг зүг чиг тохируулсан газраас зүг чигийг олж зүг тутам гадуур эргэх замаас үүсгэн 15н газар хэмжиж

1. Бар (Баруун урд)-аас Бичин (Зүүн хойд) зүг Туулын дунд голын өмнө төл дээр 1-н модон овоо
2. Хөхөөс Цагааны зүг Бага наран хэмээх уулын зүүн өмнө этгээдэд 1-н модон овоо
3. Хөхөгчинөөс Цагааны зүг Толгойтын амны голын баруун хажуу дээр 1-н модон овоо
4. Туулай (Зүүн)-аас Тахиа (Баруун)-ны зүг толгойтын Баянхошууны баруун өмнө энгэр амны дээр 1-н овоо
5. Луу (Зүүн урд)-оос Нохой (Баруун хойд)-ын зүг толгойтын зүүн салааны зүүн хажуу байшинтын амны тус хойт хошуу үзүүрийн дэвсэг дээр 1-н модон овоо
6. Орлого (Зүүн урд)-оос Мөнх (Баруун хойд)-ын зүг байшинтын эхний өндрийн хажуу дээр 1н модон овоо
7. Могой (Зүүн урд)-оос гахай (Баруун хойд)-ын зүг Чингэлтэй амны баруун өндөр дээр 1н модон овоо
8. Морь (Урд зүг)-оос Хулгана (Хойд зүг) Даяны хүрээ (Дамба-Даржаа) –ийн аманд нэгэн модон овоо
9. Улаагчинаас харагчиний зүгт билчирт нэгэн модон овоо
10. Хонь(Баруун урд)-оос Үхэр (Зүүн хойд)-ийн зүг Богддавааны ард нэгэн модон овоо
11. Иевэрх(Баруун урд)-ээс Зогсолт(Зүүн хойно)-ын зүг улиастайн голын өмнө этгээдэд нэгэн модон овоо
12. Бичин (Баруун урд)-ээс Барс(Зүүн хойд)-ын Улиастайн голын зүүн этгээдэд нэгэн модон овоо
13. Цагаанаас Хөхийн зүг Мянган лантын амны нэгэн модон овоо
14. Тахиа (Баруун зүг)-аас Туулай(Зүүн зүг)-н Өндөр улааны өвөрт нэгэн модон овоо
15. Нохой (Баруун хойд)-оос Луу(Зүүн урд)- ийн зүг Хан уулын ард Зүүн модны хойд этгээдэд нэгэн овоо³⁷ босгожээ.

Иевэрх Хар хоёр зүгийн хоорондох захаас дотогш хуваарийн овооны доторхи газрыг хүрээний баруун этгээдэд худалдаалах иргэдийн хамтаар Түшээт хан аймаг, Хар Хөхөгчин хоёр зүгийн хоорондох захаас дотогш газар хуваарийн газрын хүрээний зүүн этгээдэд худалдаалах иргэний хамтаар Шавь, Хөхөгчинөөс Иевэрх зүг хоёр зүгийн хооронд дахь захаас

"" Шар хүрээ гэдэг нь Богдын Шар ордонг хэлж байгаа ба хуучнаар Хүүхдийн Пионерийн ордон бөгөөд Одоогийн Хүүхдийн урлан бүтээх төвийн хавь газар юм.

³⁶ МУҮТА. ФМ-1, Д-1, Х.Н-5007 Б-20

³⁷ МУҮТА. ФМ-1, Д-1, Х.Н.- 5007 Б-55

дотогш хувиарын овооны доторхи газрыг хүрээний зүүн этгээдэд арван газрын эцэст суугаа иргэдийн хамтаар Сэцэн хан аймаг цагдах байцаадаг байжээ.сэцэн хан аймгийн цагдах ёстой арван таван газрыг доорхи байдлаар хувиарласан байна.Үүнд:

1. Мөнх (Баруун хойд)-оос орлого (Зүүн өмнөд)-ын зүг арван нэгэн газар (633 м)залаагийн зүүн хамрын тус булан дахь чулуун овооноос эрс чиг дөрвөн газар (2304 м)-ын үзүүр Богинын амны Баруун өмнө ар модон доторхи асганы хойд захад нэгэн ургамал хар модонд чулуугаар түшүүлэн цогцлоож нэгэн модон овоо
2. Гахай (Баруун хойд)-аас Могой (Зүүн өмнөд)-н зүг есөн газар (5184м)Бага тэнгэрийн амны баруун хошууны ар дахь чулуун овооноос зургаан газар (3456м) мөн бага тэнгэрийн ар модон доторхи хүрэн асганы зүүн этгээдэд нэгэн ургамал модонд мод чулуугаар цогцлоон нэгэн овоо
3. Хараас улааны зүг долоон газар гурван хувь (4204,8-м) Их тэнгэрийн амны баруун хошууны ар дахь чулуун овооноос долоон газар долоон хувь (4435,2 м) мөн Их тэнгэрийн амны эх Хустын баруун өмнөх модон доторхи асганы зүүн этгээдэд ургамал модонд мод чулуугаар нэгэн модон овоо
4. Хулгана(Хойд)-аас Морь (Урд)-ны зүг долоон газар (4032 м) Зайсан толгойн зүүн хойд этгээдэд дэх чулуун овооноос эрс найман газар(4608м)-ын үзүүр Хараагийн зүүн хойд ар хормой Шар хадны өвөр модон дотор нэгэн ургамал хар модонд мод чулуугаар түшээлэн цогцлоож нэгэн овоо
5. Харагчинаас Улаагчны зүг долоон газар гурван хувь (4204,8 м) богины амны адаг дахь чулуун овооноос долоон газар долоон хувь (4435,2 м) зайсангийн эхний шар хадны баруун нурууны зүүн энгэр хажуугийн хэсэг хөх асганы баруун зах нэгэн нарс модонд чулуугаар түшүүлэн цогцлоож нэгэн модон овоо
6. Үхэр (Зүүн хойд)-ээс Хонь (Баруун хойд)-ны зүгт найман газар хоёр хувь (4723,2м) Чандманийн баруун хойд ар дахь чулуун овооноос эрс чиг зургаан газар найман хувь (3616,8 м) Хүйсийн амны өмнө ар модны баруун нурууны бага хөтлын өмнө эрмэг цохион хадан дээрхи нэгэн хуш модонд чулуугаар түшүүлэн цогцлоож нэгэн овоо³⁸ байгуулж Сэцэн хан аймаг хариуцан цагдан байцаадаг байжээ.

Ийнхүү Их хүрээний эргэн тойрон арван таван газрыг хэмжээлж цагдан сэргийлэх үйл ажиллагаа явуулж байсан учраас хожмоо Арван тавны цагдаа хэмээх нэр томьёо үүссэн түүхтэй юм.

Арван тавны цагдаа нар нь Их Хүрээний хэв журам сахиулах үүрэгтэй байсан юм. Бадаргуулт төрийн 2 он буюу 1877 оны 12-р сарын 30-нд хүрээ дэх Сэцэн хан аймгийн жасаанд суугаа туслагч тайж Гомбожавын бичигт³⁹ Бадаргуулт төрийн 4 он буюу 1879 оны 5-р сарын 1-нд Эрдэнэ Шанзудбын яамнаас Хүрээ сайдын яаманд илгээсэн бичигт⁴⁰ мөн Бадаргуулт төрийн 5-р он буюу 1880 оны 3-р сарын 30 нд хүрээ дэхь Сэцэн хан аймгийн жасаанд суугаа суугаа захирагч Балжираас Хүрээ сайдын газарт илгээсэн бичгийн дотор бичсэн нь № “тушаасныг дагаж харьяат аймгаас гаргасан арван тавны газрын дотор цагдах дарга хуягуудад тушааж бусад гурван газраас гаргасан занги, шархач, хаалгач, банзач, манаач нарын хамтаар явж хүрээний ойр тойрон газарт илэрхий архины пүүс нээх ба дууч эмсийг агуулан архи дарс уух зоос наадах зэрэг самуун ард байгаа үгүйг чандлан цагндан байцааваас хааяа архи худалдах, зоос наадахыг нь даруй барьж өөр өөрийн газар тушааж залхаан цээрлүүлхээс гадна энэ нэгэн сард энэ мэт муу самуун ард үгүй хэмээн батлан мэдүүлэв⁴¹” хэмээн өгүүлсэнээс үзэхэд Арван тавны цагдаа нар нь:

Их Хүрээний ойр орчмын эргэн тойрон газрын цаг ямагт цагдан манаж тухайн газар орны болоод ард олны аюулгүй байдал амар амгалан тайван байдлыг хангах үүрэг бүхий маш чухал алба байсан төдийгүй эргүүл хийх, харуул гарах явцад ёс бус үйлдэл гаргасан амгалан тайван байдал эвдсэн этгээдийг баривчилж харьяат газартаа тушаах эрх бүхий алба байсан байна.

Арван тавны цагдаагийн албыг Халхын Түшээт хан аймаг, Сэцэн хан аймаг, Богдын Шавь хэмээх гурван газраас цэрэг ардуудыг гарган хашуулдаг байсан ба түүнээс гарах зардлыг Халхын дөрвөн аймгаас бэлтгэн нийлүүлдэг байсан байна.

³⁸ МУУТА.ФМ-1, Д-1, Х.Н.-5007, Б-55

³⁹ МУУТА.ФМ-1, Д-1, Х.Н.-5606, Б-66

⁴⁰ МУУТА.ФМ-1, Д-1, Х.Н.-5728, Б-1

“Шархач гэдэг нь арван тавны цагдаа нарын бүрэлдэхүүнд явж цогцсонд үзлэг хийдэг албаны хүн. Одоогийнхоор Задлан шинжилгээний ажилтан гэсэн үг.

⁴¹ МУУТА.ФМ-1, Д-1, Х.Н.-5789, Б-5